

Szentmártoni Szabó Géza

Zsoltárparafrázisok a magyar reformációban

A katolikus egyház hét szentsége közül a reformáció teológusai ötöt elvetettek, csupán az úrvacsorát és a keresztséget tartván meg. A kiiktatott szentségek közé tartozott a papi rend, ebből pedig az következett, hogy megszűnt a klerikusok és laikusok közötti megkülönböztetés. A reformátorok, Krisztus miszsiós parancsára hivatkozva (*Máté*, 28, 29), az egyetemes papságot hirdették. A reformáció Luther által kiválasztott vezérigéje Pál apostol *Római leveléből* való (2, 4): Az igaz ember hitből él. Az Ó- és Újszövetség közötti kapcsolatot jól példázza az, hogy a hit által való megigazulást bizonyító ígét az apostol egy kispófétától, Habakuktól (2, 4) vette át. Pál apostol ugyancsak a *Római levélben* (10, 17) mondja azt, hogy „a hit hallásból van, a hallás pedig Krisztus ígéje által.” Ebből következik az, hogy a prédikátornak és a gyülekezetnek egyaránt hirdetni kell az evangéliumot az istentiszteleteken, mégpedig mindenkinek a saját nemzeti nyelvén szólva. Ez pedig úgy mehet végbe a legékesebben, ha a templomban a hívek együttes énekléssel kapcsolódnak a szószéken elhangzottakhoz. Erre kérte Pál apostol a kolossébelieket is, hozzájuk írt levelében (3,16.): „A Krisztus beszéde lakjék bennetek gazdagon úgy, hogy tanítsátok egymást teljes bölcsességgel, és intsetek egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel; hálaadással énekeljete szívetekben Istennek.” A tanult embereket, főként a prédikátorokat, a tanítókat és a jogászokat arra ösztönözték, hogy írjanak közösen énekelhető istenes verseket, azaz himnuszt, dicséretet vagy zsoltárparafrázist, mégpedig valamely ismert dallamra.

A keresztyénség a zsoltárokból nemcsak a lírai formába öntött istendicsőítést becsülte, hanem Jézus Krisztusra és az Újszövetségre utaló próféciákat is látott bennük. A mindennapi egyházi gyakorlatban a zsoltárok mindig is a liturgia részét képezték, ám gyülekezeti énekké a reformáció tette őket. A reformátorok elvetették a középkori egyházi hagyomány által szentesített írásokat, s azt hirdették, hogy egyedül a Biblia szövege tekinthető isteni kijelentésnek. Ebből következően Luther, majd főként Kálvin, a zsoltárokat vélte a legalkalmasabbaknak arra, hogy az istentiszteleteken gyülekezeti énekként szolgálják az ige hirdetését. Így születtek a zsoltárparafrázisok, vagyis az olyan fordítások, amelyek a zsoltárok eredeti szövegét költői eszközökkel továbbépítették, vagy teológiai gondolatokkal újraértelmezték. A parafrázisok forrásai a Vulgata, a Septuaginta vagy az eredeti héber szöveg újabb latin nyelvű fordításai voltak, ám a neolatin vagy a francia, német és lengyel zsoltárátalköltések is mintául szolgálhattak egy másik nemzeti nyelven alkotó szerző számára.

A humanista szerzők klasszikus versmértékű strófákban költötték újjá a zsoltárokat. A német Helius Eobanus Hessus (1488–1540) 1537-ben kiadott, elégikus formában írt parafrázisait Luther is nagyra értékelte. Két kálvinista humanista költő, a francia Théodore de Bèze (1519–1605) és a skót George

Buchanan (1506–1582), többnyire a Horatius által használt, változatos lírai versformákat követve fordította latinra az egész Zsoltárkönyvet. Az utóbbi parafrázisaihoz humanista metrikus dallamokat is szereztek.

Nemzeti nyelveken eleinte nem az egész Psalteriumot, hanem csak egyes zsoltárokat verseltek meg, de a XVI. század közepére megszületett, a genfi reformált gyülekezet számára, a francia nyelven írt teljes zsoltárkönyv, két jeles költő: Clément Marot (1496–1544) és a már említett Théodore de Bèze tollából. (Őket magyarul csak Marot Kelemenként és Béza Tódorként szokás emlegetni.) A sok esetben világi eredetű dallamok többségét, némileg átalakítva, Loys Bourgeois (c.1510–1559) helyezte melléjük. Lengyelország déli részén is elterjedtek a reformáció tanai. 1558-ban, Krakkóban jelent meg az első lengyel nyelvű, éneklésre szánt Psalterium, Jakub Lubelczyk (1530 k.–1563) munkája.

Magyarországon a felföldi németek és az erdélyi szászok 1541 körül csatlakoztak Luther tanaihoz, s azok mellett később is kitartottak. Az 1530-as évektől a wittenbergi egyetemet egyre nagyobb számban felkereső magyar diákok is eleinte Luther követőiként tértek vissza hazájukba, ám később, főként a tudós Philipp Melanchthon (1497–1560) előadásai hatására, érdeklődésük a reformáció svájci irányzata felé fordult. Ennek a gyökeres fordulatnak az lett az eredménye, hogy a magyar lakosság körében a XVI. század végére a helvét irányzatot követő sákramentáriusok, azaz a későbbi reformátusok kerültek többségbe. Ellenük ugyan már az 1548-as pozsonyi országgyűlés törvényt hozott, ám ténylegesen 1550 körül léptek nyíltan elő, s másfél évtized leforgása alatt Debrecen és a mezővárosok váltak szellemi központjaikká. 1567 után azonban a Szentháromságot tagadó unitáriusok is sok hívet szereztek maguknak Kolozsvár, Torda, Temesvár, Pécs polgárai, Aranyosszék és Udvarhelyszék székely falvai, valamint az erdélyi főnemesek körében.

Magyarországon is magával hozta a reformáció terjedése a zsoltárparafrázisok szerzésének igényét. Magyarul először a zsoltárok magyarázatos prózai fordítása készült el (*Zsoltárkönyű*, Krakkó, 1548.). A fordító, Székely István, a könyv elejére ezt íratta: „Az egész zsoltárnak sommája: Minden psalmos avagy prófétál, avagy tanít, avagy könyörög, avagy vigasztal, avagy hálát ad.” Csaknem száz esztendővel később Geleji Katona István nagy szertartási könyvének előszavában (*Öreg graduál*, Gyulafehérvár, 1636.) így jellemezte a zsoltárokat:

„Mert az zsoltárkönyv olyan, mint egy kazdagon minden orvosságokkal polconként megrakatott patika, úgymint melyben minden féle lelki háborúk, próbák, kísértetek, és casusok ellen kész orvosságok, vigasztalások, intések, és tanítások, jelen vagynak: Melyekből mind az boldog és kedves, s-mind pedig az boldogtalan, és kedvetlen, ellenkező állapotokban, mint s hogy kellessék kinek-kinek akármilyen rendbéli embernek is magát viselni, meg tanulhatja. Innen adta Nazianzénus iméz ditséretes encomiumokot hozzájára: Psalmi juventutem delectant, senectutem elevant, militum clypeus, triumphantium corona, lugentium et tristantium consolatio. Az zsoltárok – úgymond – az ifjúságot gyönyörködtetik, az vénséget könnyebbitik, emelik, az vitézeknek az harcon paizsok, az győzködőknek az harc után koronájok, az siránkozóknak és szomorkodóknak vigasztaltatások.”

Úgy alakult, hogy Magyarországon a XVI. század végéig egy sereg zsoltárparafrázis született, bizonyos zsoltárokból pedig több is. Ezek összegyűjtve

először Huszár Gál 1560-ban, Debrecenben kiadott, kottás gyülekezeti énekeskönyvében jelentek meg. Ugyanő 1574-ben Komjátiban adott ki egy újabb énekgyűjteményt, szintén kottákkal ellátva. A zoltárok ezekben a számozás szerint egymást követően sorakoznak, köztük olyanok is akadnak, amelyekből több fordítás is készült addigra, ezek egymás mellé kerültek. A század végéig tovább bővült belőlük a választék, mintegy 60 zoltár készült el a 150-ból. Újabb gyülekezeti énekeskönyvek láttak napvilágot, sajnos immár kották nélkül, csupán a nótajelzésekben megadott dallamutalásokkal. Az 1566-os *Váradi énekeskönyvet* követően Szegedi Gergely 1569-es debreceni énekeskönyvében a zoltárok kerültek előre, megalapozván e téren a további református gyakorlatot. Bornemisza Péter énekeskönyvének (*Énekek három rendben*, Detrekó, 1582.) már igen tetemes a zoltárokat tartalmazó része.

Mindenki által ismert, közös dallamkincsre volt szükség, hogy a nótajelzések rendszere működjék. Magyarországon legalább háromszáz, különböző időből és helyről eredő dallam volt forgalomban. Esetenként a középkori egyházi énekek és himnuszok dallamait is felhasználták. Így például a „Salve benigne rex Ladislaë” nótájára, azaz a Szent László-ének dallamára írták a 128. zoltár „Bódogok azok, kik Istent félik” kezdetű parafrázisát. Előfordult, hogy az egymástól eltérő nótajelzések ugyanazt az ismert dallamot fedték. A már meglévő énekek jellege, hangulata, a hozzájuk kapcsolódó tartalom sokszor meghatározta az énekszerzők dallamválasztását. Világi énekek utalhattak templomi ének kezdősorára, vagy éppen fordítva, azok utalhattak a világiakra. Balassi „Csókolván ez minap az én szép szeretőmet” kezdetű szerelmes versének nótajelzése, a „Bánja az Úr Isten”, a XXVI. zoltárparafrázis kezdősora.

Sztárai Mihály (c.1510–1575) és Szegedi Gergely (1537–1566) együttesen a Zsoltárkönyv egyötödét kitevő számú zoltárt verselt meg. Kettejük példát adó és jól megformált parafrázisait követően további neves és névtelen szerzők egy-két szerzeménnyel bővítették a kínálatot. Az ismert nevek: Zeleméri László (II.), Újlaki Péter (III.), Thordai Benedek (XXX), Tesini Imre (XXXI.), Batthyány Orbán (XXXII.), Tolnai Bálint (XLIII.), Batizi András (XLIV.), Szegedi Lajos (LI), Hartyányi Imre (LI), Siklósi Mihály (LIII), István deák (LVII), Barát István (LXIX). Kecskeméti Végh Mihály „Mikoron Dávid nagy búsultában” kezdetű, LV. zoltárparafrázisa, Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*ának köszönhetően, a XX. században vált közismertté. Németi Ferenctől (XLIV, LXXVII, CXLV.) és Skaricza Mátétól (LII, LXIII, LXXIV) három-három parafrázist ismerünk. Rimay János pedig Buchanan nyomán verselt meg két zoltárt (XXVII, LI).

XVI. századi fordítók közül két szerző, Bogáti Fazakas Miklós (1548–1592?) és Balassi Bálint (1554–1594) emelkedik ki. A század végéig Bogáti Fazakas Miklós, erdélyi unitárius, vagyis szentháromság-tagadó prédikátor volt az egyetlen, aki az egész zoltárkönyvet magyarította, mégpedig felekezete teológiai álláspontjához híven, az Ószövetség szellemében. Ő főként a *Septuagintát* vette alapul, s az egyes zoltárokhoz fűzött magyarázó toldalékokkal igyekezett Dávid király idejére szorító történeti keretben értelmezni őket. Változatos versformáihoz szinte minden Magyarországon és Erdélyben ismert dallamra utaló nótajelzéseket kapcsolt.

Balassi több zoltárparafrázisához két neolatin költő, a már említett francia Théodore de Bèze és a skót George Buchanan latin nyelvű Psalteriumából

merített ihletet, sőt az utóbbi szerző *Jephtes* című iskoladrámáját is készült lefordítani. Nagy valószínűséggel az a mindezeket együttesen tartalmazó kötet forgott a magyar poéta kezében, amelyet egy menekült hugenotta nyomdász, Jean le Preux adott ki 1581-ben, a Genfi tó partján fekvő városban, Morges-ban. A könyvet Balassi vélhetőleg atyai barátjától, a jeles könyvgyűjtőtől, a hugenottákkal kapcsolatot tartó Batthyány Boldizsártól (1535 k.–1590) kapta. Ő tehát parafrázisokra építette a saját parafrázisait, amelyek felerősített személyes hangja és kibővült részletei a költői leleményekben való tobzódásra nyújtottak számára lehetőséget.

Ő és Bogáti maguk választották a követett versformát, s mondandójukat, költői eszközeiket nem kellett korlátozniuk, hiszen a saját értelmezésüket, a saját költeményüket hozták létre. Bogáti hazai dallamokra írt zsolttárai többnyire kiadatlanul, kéziratban maradtak fenn. Balassi zsolttárparafrázisai ugyan századokon át nyomtatásban is megjelentek, de fölöttébb személyes hangjuk miatt mindig csak a magánajtatosságra szánt kiadványban.

A XVI. század végére a reformátusoknál egyre erősebb lett az óhaj a teljes zsolttárkönyv magyarítására. Újfalvi Imre énekeskönyvének bevezetőjében (*Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602.) meg is fogalmazta a kívánalmakat:

„Az mi vékony ítéletünk szerént jó volt volna itt, vagy egynek, vagy kettőnek azt megtartania, azmit némely nemzetek megtartottanak, hogy tudnia illik, az egész Psalteriumot minden idegen értelem nélkül, szép rhythmusokban rendelték volna, mely mellé adathattanak volna egyéb énekek az Szent Írásból, hogy az templomban hol egyiktől, hol másiktól, másféle énekek ne vitettetenek volna. [...] Azki azért ebben munkálkodnék az mi nyelvünkben, mint némelyek az ő nyelvökben, hogy tudniillik az egész Psalterium bötű szerént, azmennyire lehetne, minden imez-amaz appendix nélkül kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék. Az bódog emléközetű kevi Skaricza Máté, ugyanott való tanító, kit anno 1591 az tolvajok házából kivívén megöleének, hallottuk, hogy ebben forgolódott. De ha elvégezte volt-é, avagy nem, bizonytal nem tudjuk.”

Az appendix kárhóztatásával arra utalt Újfalvi, hogy a szerzők általában magyarzó toldalékot fűztek az általuk magyarított zsolttárhoz. A református vallású tudós, Szenci Molnár Albert (1574–1634), németországi tanulmányai és utazásai során figyelt fel a genfi zsolttárokra. Naplója tanúsága szerint a Nürnberg melletti egyetemi városban, Altdorfban, 1606 tavaszán látott neki a 150 zsolttár lefordításának, s megszakítással, őszig, összesen száz nap alatt végzett a munkával. Fordítását néhány hónappal később, 1607 tavaszán, a Rajna menti Pfalzban fekvő Herbornban, kottákkal együtt, valamint a függelékben egy kis katekizmussal, 1100 példányban, nyomtatásban közzé is tette. Előszavában kritikusan értékelte elődei énekszerzői munkásságát, a magáét pedig a magyar verselés megújítására is alkalmas mintaként kínálta fel.

„Mert látom, hogy főemberek által, az zsolttárnak nagy része meg vagydon fordítva cseh, német és tulajdon nótákra, kik közöl az én tetszésem szerint legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé. Vadnak Istennek hála, egyéb szép énekek is, melyekkel rakva az debreceni anyaszentegyház énekeskönyve, az Bornemisza Péteré, Huszár Gálé és Böythe Istváné. De az egész zsolttárt magyar versekben még senki nem formálta én tudásom szerint. Látom pedig

azt is, hogy az dominus Scariceus és ezelőtt megmondott főemberek psalmusi kívől némelyek igen paraszt versekben vadnak foglalván: noha még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta; azmint megtetszik az alfabétum rendire írt psalmusokból, kik közül az 119. zoltár az alfabétumnak mindenik bötűin nyolc-nyolc verset kezd el az zsidó zoltárkönyvben. Az régi magyar énekekben pedig, avagy semmi egyenlő terminációk nem voltak, avagy tíz vers is egymás után mind egy igében ment ki, ahonnan az históriás énekekben számtalan az sok vala vala vala, kin az idegen nemzetek, azkik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni. De hála Istennek, ez egynehány esztendőkből az mi emberink is ékesb verseket szoktak írni.”

Molnár Albert zoltárai valójában a mai értelemben vett műfordítások, hiszen ő mindenben igyekezett követni Marot és Béza eredetijét. A formahűségre való törekvés, tehát az azonos versforma, a rímek elhelyezésének pontos követése, a sorok egyező szótagszáma, a strófáról strófára való pontos tartalmi megfelelés egy mai műfordítás követelményeivel teljesen megegyezik. Ezekből viszont önként adódik a költői szabadság háttérbe szorításának kényszere. A fordító egyúttal teológus is, ezért a parafrázis költői eszközeit csakis annyiban használhatja, amennyiben azok nem távolítják el a Biblia textusától. Erről ő maga így vallott a zoltárkönyv előszavában:

„Annakokáért meggondolhatja minden, minémő munkával kellett énnékem ez hosszú magyar igéket az franciai apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem sensustúl nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogynem az verseknek ékesgetésére.”

Az eredeti szöveg tehát ott volt Szenci Molnár Albert előtt, ám csak a formai követelmények betartása érdekében, hiszen franciául csak kevéssé tudott. Helyette a genfi zoltárkönyv nem éppen költői, de nagyon népszerű német fordítását, Ambrosius Lobwasser (1515–1585) königsbergi professzor 1573-ban kiadott munkáját fordította magyarra.

Molnár Albert 1608-ban, a Vízolyi Biblia megújított szövege után helyezve, ismét kiadta zoltárait a Hessenben fekvő Hanauban, majd utóbb ismét hasonló módon, 1612-ben, a Pfalzban fekvő Oppenheimben. Ezek a kiadások alapozták meg munkájának sikerét, amelynek eredményeképp, a XVII. század közepétől, zoltárai a református gyülekezeti éneklés részévé váltak. A magyarított genfi zoltárkönyv tehát nem pusztán régi magyar irodalmi emlék, hiszen immár több száz esztendeje hivatalos része a magyar református gyülekezeti éneklésnek. A használat során választódott ki, s vált népszerűvé mintegy 30-40 zoltár a 150-ből.

Érdemes egy kiválasztott zoltár segítségével bemutatni az egyes szerzők különböző parafrázisait. (Megjegyzendő, hogy a zoltárok héber és protestáns számozása a kilencediktől a száznegyvenhetedikig eggyel előrébb jár a Vulgátánál.) Vegyük elő példának okáért az egyik legismertebb zoltárt, a 42-iket. Molnár Albert ezen zoltár esetében is önmagát gúzsba kötve verselt, míg két elődje, Bogáti és Balassi, meglehetősen költői szabadsággal élhetett. Molnár Bézától fordított versét a merőben új versforma, a hagyományos magyar bokorrímes verselésnél gazdagabb, ababccb-képletű rímelhelyezés, és nem utolsósorban, a Bourgeois által 1551-ben hozzáillesztett, igen szép melódia

teszi még díszesebbé. E zsoltárdallam arról is nevezetes, hogy eredetileg II. Henrik francia király ifjúkori szerzeménye, egy akkori vadászdal szövegéhez („Que verray de Dieu la face?”). Dallam nélkül sokkalta szegényesebb lenne Molnár verziója.

A 42. zsoltár tartalma röviden így összegezhető: Kóráh fiai tanítóénekének nyitómondata egy szép hasonlat. Amiként a szarvas kívánczik a folyóvízhez, akképpen kívánczik hozzád a lelkem, Istenem. A kiszáradt vízmosások közt szomjasan bolyongó szarvas költői képe az ókori izraeli tájat idézi fel. A zsoltár a panaszénekek közé tartozik. Tartalma mindössze annyi, hogy a zsoltáros a Jordán forrásvidéke környékén, a Hermon csúcsa alatt emelkedő kis hegy, a Micár környékéről vágyakozik a jeruzsálemi szent sátorba, ahová valamilyen oknál fogva, talán betegsége miatt, nem juthat el. Lelkiállapotát a Jordán folyó zuhatagjainál kavargó örvényekhez és hullámokhoz hasonlítja. Ellenségei gúnyolódásaitól is szenved. Ezenközben emlékezik az egykori jeruzsálemi zarándoklat napjaira, majd, saját lelkét nyugtatva, az Istenhez fohászkodik segítségért.

Érdekes dolog összevetni, hogy a vizet kereső, szomjas szarvas mint nyitókép, hogyan jelenik meg egy ismeretlen, korai szerző (Miklósházi?), Bogáti Fazakas Miklós, Balassi és Molnár Albert énekében. Az ismeretlen szerző szöveghez tapadó éneke kottával együtt szerepel Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében:

Mint kívánczik az szarvas az kút fejéhez,
Az én lelkem is úgy az Úr Istenhez,
Tehozzád, Úr Isten, életnek kútfejéhez.

Igen szomjúhozott én lelkem az Úr Istenhez,
Mikor jutok életnek kútfejéhez,
És megjelenvén, Istennek személyéhez?

Bogáti Fazakas Miklós különleges versformát választott azzal, hogy az *Euryalus* és *Lucretia* széphistória 3x19(6+6+7) szótagos sorait követte. A kezdő versszak már a hasonlat elmondása előtt tisztázni igyekszik a zsoltáros alaphelyzetét. Bogáti a záró strófában arra az időre helyezi a zsoltárt, amikor Dávid a fia, Absolon miatt menekülni kényszerült:

Idegen föld hátán, Istenem, búdosom, inneped nem tarthatom,
Az te sátorodhoz innepet szentelni most én úgy óhajtozom,
Mint az úzótt szarvas hideg kútra sí, rí, oly igen kívánkozom.

Nagy szomjúságában ég futott, fáradt lelkem, hogy az Úrhoz óhajtok,
Valyon s mikor leszen, hogy te szent ládához Jéruzsálembe jutok,
Innpre gyűlt néphez, sok ezer szentidhez valyon s mikor fordulok?

Balassi Bálint nyitóképe a vadászathoz kapcsolja a szarvast, s elhagyja a hasonlat után az eredeti zsoltárban feltett kérdést:

Mint az szomjú szarvas, kit vadász rettentett,
 Hegyeken-völgyeken széllyel mind kergetett,
 Rí, léh, s alig vehet szegény lélegzetet,
 Keres kútfejeket,

Úgy keres, Úr Isten, lelkem most tégedet,
 Szerne mind kiáltván az te szent nevedet,
 Szabadulására, hogy onts kegyelmedet,
 Mint forrásfejedet.

Szenci Molnár Albertnél mindez egy strófába tömörítve jelenik meg:

Mint az szép híves patakra
 Az szarvas kívánkozik,
 Lelkem úgy óhajt Uramra,
 És hozzá fohászkodik.
 Tehozzád, én Istenem,
 Szomjúhozik én lelkem,
 Valyon színed eleiben
 Mikor jutok, élő Isten?

Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve kollektív célokat szolgált. Az európai reformátusok nemzetek feletti közösségét is jelképezi az, hogy a magyar református templomokban, Béza Tódor és Marót Kelemen magyarrá fordított verseivel, ugyanazok a francia dallamok hangzottak fel, mint Kálvin városában, Genfben, a Rajna melletti Pfalz településein vagy Hollandiában.

A XVII. század közepén egy Váczi P. András nevű prédikátor már arról panaszkodott (*A Miatyánknak ... mególtalmazása*, Kassa 1653), hogy a régi, XVI. századi magyar zsoltárokat kiszorította Szenci Molnár Albert fordítása:

„Oly szorgalmatos némelyikünk a franciai nóták szerint a zsoltároknak ebéd és vacsora után való éneklésében, azonban a mi nyavalyás nótánkra, hogy avagy csak egyet valaha elmondjon cselédjével, nagy kérelemmel sem kérhetnéd reá, mintha azon a nótán a zsoltár nem zsoltár volna. Sőt annál tökéletesebbek volnánk még csak ebben is, ha mindenik zsoltárnak magunk adhatnánk nótát, és ne koldulnók csak azt is másoktól.”

A református gyülekezeti énekeskönyvekben egészen a XVIII. század végéig szerepeltek a reformáció korának zsoltárparafrázisai, ám ezeket a XIX. század elején nagyrészt kigyomlázták belőlük. Újbóli megbecsülésükre a XX. század közepéig kellett várniuk.